

ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ І ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК: ПІДХІД З ПОЗИЦІЙ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГЕРМЕНЕВТИКИ

О. О. Зарецька

Розробку категорії “життєві контексти особистісного зростання” здійснено в контексті проблем психологічної герменевтики. Сформульовано основні методологічні обмеження дослідження такого типу. З’ясовано зв’язки і співвідношення досліджуваної категорії з деякими категоріями психологічної герменевтики та суміжних психологічних дисциплін. Дискутується питання про існування дискурсу особистісного розвитку.

Ключові слова: особистісне зростання, життєві контексти, життєва ситуація, психологічна ситуація, розуміння та інтерпретація життєвого досвіду, дискурс.

Разработка категории “жизненные контексты личностного роста” осуществлена в контексте проблем психологической герменевтики. Сформулированы основные методологические ограничения исследования такого типа. Установлены связи и соотношения исследуемой категории с некоторыми категориями психологической герменевтики и смежных психологических дисциплин. Обсуждается вопрос о существовании дискурса личностного развития.

Ключевые слова: личностный рост, жизненные контексты, жизненная ситуация, психологическая ситуация, понимание и интерпретация жизненного опыта, дискурс.

The elaboration of the category “life contexts of personality growth” is carried out in the context of problems of psychological hermeneutics. The main methodological limitations of such investigation are formulated. Connections and correlations of the category under study with some categories of psychological hermeneutics and close-range psychological disciplines are ascertained. The question on the existence of personality growth discourse is discussed.

Key words: personality growth, life contexts, life situation, psychological situation, understanding and interpretation of life experience, discourse.

Проблема. Питання про співвідношення категорій “особистісні зміни”, “особистісний розвиток”, “особистісне зростання”, які втілюють до деякої міри ціннісний вимір множинності особистості і постають на стику з етикою, набувають нового змісту в разі орієнтації дослідження на вироблене в сучасній постнекласичній психології та психологічній герменевтиці трактування взаємин між людиною і

навколишнім світом, згідно з яким розуміння та інтерпретація індивідом соціокультурного та особистого досвіду, зокрема використання специфічних нарративних засобів осмислення світу, відкривають “психологічний простір для розвитку особистості та формування її персональної, соціальної та культурної ідентичності” [7 – 9]. За Н. В. Чепелевою, таке тлумачення особистісного функціонування передбачає активне включення і розгляд у дослідженнях особистості соціально-історичного і культурного контекстів. Це можна трактувати як необхідність детального розроблення і “розведення” таких категорій, як “життєві контексти”, “соціальні контексти”, “культурно-історичні контексти” тощо.

Предметом нашого дослідження є *життєві контексти особистісного розвитку* – умови і обставини життя індивіда, що сприяють особистісний розвиток або сприяють цьому процесові. *Мета дослідження* полягає в тому, щоб з позицій психологічної герменевтики дослідити, з чого складаються ці умови і обставини. У даній роботі, яка не має характеру результуючої або констатуючої, йдеться про проблеми теоретико-методологічного етапу розроблення проблеми, зокрема про нові можливості в дослідженні особистісного розвитку, які відкриває реалізація психогерменевтичного підходу до проблеми. Тому запитань сформульовано більше, ніж відповідей.

Методологічні обмеження, що накладаються психогерменевтичною позицією дослідника, зумовлюють зосередженість його уваги (1) на *уявленнях суб'єкта про власне особистісне зростання* та обставинах цього, а не на більш-менш “об'єктивних”, зовнішньо явлених чи оцінених змінах, які можна за тими чи іншими критеріями характеризувати як ознаки особистісного зростання у даного суб'єкта; (2) на розгляді передусім *текстових контекстів*, адже людина живе переважно у світі текстів (у широкому сенсі); життєві контексти особистісного зростання – це переважно текстові контексти. Оволодіння технологіями оперування текстами і породження текстів, тобто оволодіння нарративними технологіями, можна вважати однією з передумов особистісного зростання; (3) на з'ясуванні питання про те, яке місце займає *процес інтерпретації суб'єктом свого індивідуального досвіду* в його (суб'єкта) особистісному зростанні (адже психологічна герменевтика завжди має справу з тлумаченням особистого індивідуального досвіду).

У попередніх роботах ми вже досліджували категорію “ситуація”, яка безпосередньо стосується предмета, що розглядається [4]. *Ситуація* – деякий життєвий контекст, або умови, у яких перебуває, діє й усвідомлює себе суб'єкт у певний період свого життя.

Особистісне зростання може відбуватися протягом тривання даної ситуації і, за певних якостей ситуації, бути її наслідком, надбанням (наприклад, у деяких ситуаціях навчання). А проте подія також може стати для людини сильним поштовхом, зумовивши ривок у її особистісному зростанні.

Будемо користуватися терміном *ситуаційний контекст* для позначення контексту, що утворюється всіма ситуаціями, які одночасно мисляться суб'єктом і в яких він себе відчуває в даний момент. Адже, об'єктивно перебуваючи, наприклад, на робочому місці, подумки суб'єкт може перебувати в певній кількості ситуацій, навіть не обов'язково узгоджених у часі (і спогади, і майбутнє, і умовні ситуації). Ситуаційний контекст – конструкт; тою мірою, якою це осмислено і усвідомлено суб'єктом, – його аутоконструкт.

Особистісне зростання – це вихід за межі усталеного, звичного, набуття особистістю нових якостей, розсування рамок, меж особистісної психологічної ситуації. Наголошуємо на означенні “особистісної психологічної”, бо реальна ситуація, в якій перебуває людина, може навпаки звужуватися, як, наприклад, у ситуації відлюдника, коли простір життя звужено до келії, а психологічна ситуація при цьому така, що продукує бурхливе духовне зростання.

З когнітивної точки зору особистісне зростання полягає в набутті особистістю нових смислів, суттєво задіяних у ціннісній системі індивіда (наголошуємо тут на термінах “нових” і “ціннісних”), їх структуруванні у вже існуючій смисловій системі індивіда, “проростанні” в ній. Смыслопородження і смыслозасвоєння, збільшення масиву смислів, якими володіє людина, можна вважати чи не найважливішим чинником (передумовою) розвитку особистості. Смыслопородження може відбуватися під час осмислення, інтерпретації як себе, так і обставин життя, з якими в індивіда мимоволі завжди відбувається “діалог”, якщо ці обставини не “проминають” поза увагою.

Одна з яскравих особливостей психічного життя людини – тенденція до ведення внутрішнього діалогу [5]. Основним механізмом інтерпретації тексту, як зазначає Н. В. Чепелева, є діалог, який базується на встановленні зв'язків з контекстами, тобто вміщення висловлювання в новий контекст, обмежений інтерпретаційними рамками, які цей контекст “висвічують”. Можна говорити про діалог як один із найважливіших міжособистісних і внутрішньоособистісних процесів, який реалізує “*підключення*” різних контекстів для осмислення. Ці процеси безпосередньо стосуються розвитку особистості, адже, як зазначається у [9, с.7], взаємодія двох контекстуальних систем у процесі інтерпретації розширює і збагачує не лише смисловий простір осмислюваного тексту, а й смислову сферу

особистості, яка його сприймає. В аспекті проблеми, що досліджується, це передбачає аналіз того, як це пов'язано з тими чи іншими життєвими обставинами суб'єкта.

Особистісний розвиток – це й розширення дискурсивного простору особистості, тобто (із психогерменевтичної точки зору) збільшення масиву текстів, у яких мислить себе суб'єкт. Світ, у якому перебуває людина, наповнений природними об'єктами і продуктами цивілізації. У процесі оволодіння мовою людину привчають ідентифікувати об'єкти, які її оточують, що передбачає оволодіння інтерпретаційними технологіями – технологіями нарощування в собі смислу у відповідь на пред'явлення об'єкта знакової чи незнакової природи – і семіотичного маркування цього смислу відповідно до свого семіотичного досвіду [3].

Світ текстів культури, які оточують людину з дитинства і частину з яких вона засвоює шляхом осмислення та інтерпретації, й утворюють *культурний контекст* розвитку особистості. Слід підкреслити *психологічну реальність* для суб'єкта світу текстів культури (у широкому розумінні). Засвоєння культурних здобутків, трансльованих через власне тексти, а також через усю сукупність артефактів культури, очевидно має для особистісного зростання індивідів аж ніяк не менше значення, ніж безпосередньо власний досвід, здобутий у життєвих ситуаціях.

Смисл створюється людиною, а не передається чи сприймається, це завжди результат роботи свідомості особистості. Текст, що сприймається, ініціює цей процес, тому можна дещо метафорично говорити про те, що текст має потенційну множини смислів. Ця множинність зумовлена наявністю певної кількості смислових шарів, кожен з яких відсилає реципієнта до відповідного контексту – відповідно до контекстуального потенціалу, закладеного автором (Ю. М. Лотман дуже влучно назвав цю суму контекстів “пам'яттю” тексту [6; 9]).

Особистісне зростання можна інтерпретувати як засвоєння суб'єктом деякої кількості прийнятих у даній культурі дискурсів. Соціалізація, успіх у навчанні тощо і, на нашу думку, особистісне зростання відповідно до ідей соціального конструктивізму передбачають засвоєння ряду необхідних і базових у межах даної культури дискурсів – “наративну і дискурсивну “освіту”” [1; 9, с. 4]. Формою виявлення ментально засвоєного суб'єктом дискурсу є можливість його опису наративом. Відповідно до цього наратив може виступати (чи навіть більш сильне формулювання: *наратив* можна вважати) формою (1) прояву у мові, (2) представлення, (3) презентації, (4) репрезентації засвоєного суб'єктом дискурсу. Перелічені категорії

здаються майже тотожними, проте акцентують різні процеси, процедури, технології оперування дискурсом.

Дискурс ментально, семіотично й ідеологічно пов'язує розрізнені об'єкти та явища навколишнього світу в один суб'єктивний гіпотетичний "сумарний" наратив – суб'єктивний на рівні соціума (коли культура "задає" – утворює – наратив) чи на рівні індивіда (індивідуальний досвід та засвоєння світу в досвіді задають наратив).

"Освоєння" дискурсу суб'єктом, "набуття" звідти деяких нових для особистості смислів, перебудова у зв'язку із цим уже існуючої системи можуть реалізувати один з варіантів особистісного зростання. Але це не просто дещо механічне долучення певної кількості нових для суб'єкта смислів до його смислової сфери, а суттєво *якісне* засвоєння, "перетравлювання", проростання, може, і невеликої кількості нових смислів, які стають самою особистістю, невіддільні від неї і невикорінні ні за яких обставин. Кожен із нас знає по собі, що є в нашому особистісному доробку речі – у психогерменевтичній парадигмі, смисли – які *неможливо* забути, що б з тобою не було, як би ти, можливо, цього не бажав, навіть якщо вони безпосередньо тебе не торкаються: я вже *це* бачив, я все *це* чув, я вже *це* знаю, і тому я вже *не такий*, якщо *це* відбулось і *мені* *це* відомо. Оце "не такий" і є ознакою (хоч і мінімальною) особистісної зміни, що відбулась.

Що ж до саме *особистісного* зростання, то мається на увазі (у всякому разі в нашій культурі) ще якась складова, що сприяє зростанню соціально значимого "*масштабу*" особистості. Це якесь суттєво *якісне зростання* в одній чи, може, обов'язково у кількох таких площинах: морально-етичній, інтелектуальній, вольовій тощо. Зрозуміло, що ця "соціальна значимість" має потенційний характер і може проявитися за певних умов. Контактна ізольованість особистості може зробити особистісне зростання "непомітним" для суспільства.

Можна припустити, що саме це метафорично підсумовують й об'єднують одним поняттям – "набуття *сили*" особистістю.

У зв'язку із цим постає низка питань про "*векторність*" особистісних змін: чи припустимо говорити про прогресивні і регресивні особистісні зміни? Чи є методи, технології, процедури більш-менш коректного об'єктивного оцінювання цих змін? Якщо коректно говорити про наявність регресивних змін в особистості, як це корелює із самооцінкою суб'єкта, його уявленням про себе, як це мирить його із самим собою?

Інша справа, як освоєний і засвоєний суб'єктом культурний дискурс чи навіть його внутрішній індивідуальний дискурс примусити перетворитися на доступний для дослідження наратив? Адже дискурс,

як будь-який конструкт, невловимий та ефемерний, а до наративу можна доторкнутися і проаналізувати його.

Крім представлення в текстах і зокрема наративах, освоєний дискурс може проявитися в діяльності і її результатах – наприклад у творчості, поведінці тощо. Ми свідомо не торкаємося тут усього, що пов'язано з результатами описуваних явищ у мові – то окрема, більш ніж складна царина.

Наративізація і текстуалізація, очевидно, не одне і те саме. Наративізація передбачає і включає текстуалізацію. Процес текстуалізації розглядають як один із складників процесу наративізації: наратив текстуалізується. Можна говорити, що дискурс може бути текстуалізований у наратив або в певну кількість наративів – коли “потужність” дискурсу це дозволяє. Обсяг, “потужність” дискурсу, мабуть, можна вимірювати кількістю мислимих на базі цього дискурсу наративів (бо просто текстів на базі будь-якого дискурсу можна побудувати безліч), хоча порахувати їх, зрозуміло, неможливо.

Дискурс – *конструкт*, так само як і ситуація. Матеріальним відображенням чи втіленням дискурсу можна вважати всю безліч текстів (у найширшому значенні слова “текст”), що, як хмара, супроводжують певне соціокультурне явище і “працюють” на його цілісність, так би мовити, “ідеологічно”.

Що ж до окремого суб'єкта, то, як нам здається, можна говорити про його *індивідуальний дискурс* як про ту саму безліч його індивідуальних “текстів” (включаючи і міркування, і до деякої міри “семіотизовані” вчинки, і стратегії поведінки, і багато іншого, про що ще не було згадано, – тобто різного плану і різної психологічної природи прояви особистості), які у сукупності складають деяке *віртуальне табло певної психологічної ситуації* даного суб'єкта, осмисленої ним і наративізованої. Зрозуміло, що як психологічних ситуацій, так і дискурсів у даного суб'єкта може бути безліч.

Дуже важливе в плані нашого дослідження питання про *існування дискурсу особистісного розвитку*. Люди – певна частина дорослих, досвідчених, уже мудрих від життя людей, особливо старшої вікової групи, схильні наративізувати свою історію життя. Але їх *life line* може являти собою осмислення і аналіз: історії життєвого успіху; історії життєвого неуспіху; історії життєвих випробувань; історії професійного зростання; історії успіхів/неуспіхів особистого життя, створення сім'ї; історії особистих стосунків з певною людиною (чоловіком/дружиною, коханим, батьком/матір'ю, братами/сестрами, друзями, вчителем, керівником, іншим “значущим”); історії особистих стосунків узагалі протягом життя тощо.

Чи готові вони осмислити своє життя під кутом зору особистісного розвитку чи зростання? Інакше: чи сформований, чи готовий сформуватися у них внутрішній індивідуальний дискурс такого плану? І більш широко: чи взагалі існує дискурс такого типу в даному соціумі? У яких текстах він репрезентований (якщо не враховувати широкорекламовані технології “зовнішнього” (“агресивного” з боку вчителя) “виращування” особистості за спрощеними методами ряду духовних практик)? Чи це настільки глибокоінтимна річ, що в тексти, які “ходять” у соціумі і формують соціумні дискурси, вона просто не виливається?

Можна прогнозувати, що пропозиція описати, наративувати своє уявлення про те, які обставини сприяють особистісному зростанню, під час проведення емпіричної частини дослідження насправді тільки “запустить” у суб’єкта процеси рефлексуючого осмислення цих пластів досвіду. У відповідь можна очікувати тільки першу порцію осмислення. Звідси необхідність у наступних зустрічах з тією ж людиною через певний час. У результаті ми отримуємо те, що раніше вже назвали “розірваним наративом” [2].

Передбачаємо, що проведення такого опитування само по собі здатне виконувати роль *чинника особистісного розвитку*, бо воно не може не викликати активного осмислення особистого досвіду і тим самим, за Н. В. Чепелевою, відкривати психологічний простір для саморозвитку [9]. Зрозуміло, що, як будь-який наратив, це інтерпретація суб’єктом подій власного життя, суто суб’єктивне їх бачення, тому в плані досягнення цілей дослідження це тільки матеріал для аналізу. Висока ймовірність того, що інтерв’ю на цю тему для більшості опитуваних виявиться неочікуваним і осмислення власного життєвого шляху з такої позиції буде здійснюватися вперше й безпосередньо в процесі викладення відповіді на запитання опитування – тобто стане проявом дискурсивної суб’єктності опитованого. Динамічність цього простору, яку неможливо усунути, одномоментність позиції опитованого залежно від мозаїки умов ситуації опитування (які так само принципово не можуть бути цілком передбачені – неможливо відстежити наслідки всіх нещодавніх і для суб’єкта ще дуже актуальних “зустрічей” з текстами, обставинами, ситуаціями тощо) призводить до передбачуваної швидкоплинності його суджень щодо порівняльної важливості тих чи тих подій власного життя. Важливий чинник при цьому – сама ситуація діалогу опитованого з опитувачем (незалежно від того, в письмовій чи в усній формі відбуватиметься опитування).

Висновки. У сучасній психологічній герменевтиці розвиток особистості і формування її ідентичності розглядають у тісному

зв'язку з розумінням та інтерпретацією індивідом соціокультурного та особистого досвіду, зокрема з використанням специфічних наративних засобів осмислення світу. Реалізація психогерменевтичного підходу в дослідженні життєвих контекстів особистісного зростання зумовлює: (1) увагу до суб'єктивних уявлень суб'єкта про власне особистісне зростання та обставини цього, (2) погляд на життєві контексти особистісного зростання як на передусім текстові контексти, (3) зосередженість на питанні про те, яке місце займають процеси інтерпретації і наративізації суб'єктом свого індивідуального досвіду у його (суб'єкта) особистісному зростанні.

З точки зору психологічної герменевтики особистісне зростання полягає в набутті індивідом нових смислів, нових структурних зв'язків, що супроводжується трансформацією всієї смислової структури особистості, збільшенням масиви текстів, у яких мислить себе людина. “Освоєння” суб'єктом деякої кількості прийнятих у даній культурі дискурсів, “набуття” звідти деяких нових для особистості смислів, перебудова у зв'язку з цим уже існуючої системи розглядаються як один із варіантів особистісного зростання. Обґрунтовується висновок про діалог (зовнішній і, в першу чергу, внутрішній) як один з головних механізмів, що “запускає” міжособистісні і внутрішньоособистісні процеси “підключення” різних контекстів для осмислення.

Що ж до можливості отримання емпіричного матеріалу, що відображає індивідуальні уявлення про особистісний розвиток, то є підстави вважати, що в нашому соціумі дискурсу такого роду не існує, і тому опитування такого плану самі по собі можуть виконати роль чинника особистісного розвитку.

Література

1. *Брокмейер Й.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
2. *Зарецька О. О.* Деякі методологічні зауваження щодо “розірваного наративу” у психогерменевтичних дослідженнях // Мова і культура. – К., 2009. – Вип. 12. – Т. 10 (135). – С. 57–64.
3. *Зарецька О. О.* Семіотичний досвід особистості / [Н. В. Чепелева, Т. М. Титаренко, М. Л. Смутьсон та ін.] // Проблеми психологічної герменевтики : монографія / О. О. Зарецька. – К. : Міленіум, 2004. – Розд. 1.7. – С. 72–84.
4. *Зарецька О. О.* Ситуативні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду // Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / О. О. Зарецька ; за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Пед. думка, 2008. – С. 92–136.
5. *Капрара Дж.* Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.

6. *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – М. : Языки русской лит., 1999. – 447 с.
7. Проблеми психологічної герменевтики : монографія / [Н. В. Чепелева, Т. М. Титаренко, М. Л. Смульсон та ін.]. – К. : Міленіум, 2004. – 276 с.
8. Проблемы психологической герменевтики / [Н. В. Чепелева, Т. М. Титаренко, М. Л. Смульсон и др.]. – К. : Изд-во Нац. пед. ун-та им. Н. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
9. *Чепелева Н. В.* Теоретичні засади наративної психології / Н. В. Чепелева, М. Л. Смульсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцол // Наративні психотехнології / Н. В. Чепелева. – К., 2007. – С. 3–37. (Серія “Психологічний інструментарій”).

© Зарецька О. О.

ОЛЮДНЕНІ ТА ОРЕЧЕВЛЕНІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ НАСТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СПОСОБИ ОПАНУВАННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

В. А. Крайчинська

Суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні соціально-психологічні самонастановлення особистості аналізуються як результат вибору між олюдненням та оречевленням ставлення для досягнення інформаційної визначеності у світі, невизначеність якого постійно зростає. Наведено соціально-психологічні прояви, що засвідчують зміну дослідницького погляду на людину – від “препарування” до “співрозуміння”, а також простежується розвиток досліджень соціально-психологічних настановлень – від поведінкових аспектів до змістовно-сміслових. Розкрито соціально-психологічний зміст олюдненого та оречевленого настановлень, розглянуто дослідження їх виявів через концепції світобудови, смислу, освоєння/відчуження, життєвої компетентності, соціалізації, конформізму, існування, взаємодії, поліфонії, вчинку, вибору. Серед чинників формування олюдненого чи оречевленого настановлень зазначено вибір/уникнення відповідальності, свободи, складнощів, невідомого, безпеки, мініливості.

Ключові слова: суб'єкт, об'єкт, соціально-психологічні настановлення особистості, людина, оречевлення, невизначеність.

Субъект-субъектные и субъект-объектные социально-психологические личностные самоустановки анализируются как результат выбора между очеловечиванием и овеществлением отношения, целью которого является достижение информационной определенности в мире все возрастающей неопределенности. Приведены социально-психологические проявления, свидетельствующие об изменении